

**СОЦИАЛНА ПОДКРЕПА
И СОЦИАЛИЗИРАЩА ФУНКЦИЯ НА ЧУВСТВОТО
ЗА ВИНА ПРЕЗ ПЕРИОДА НА ДЕТСТВОТО**

Даниела ДЕРМЕНДЖИЕВА

1. Афективно развитие и социабилност

Развитието на психологическото направление, изследващо социалните аспекти в персоналната онтогенеза позволява безкрайно широк хоризонт за изучаване на проблемите, свързани със същността на човека и социално-нравствените ценности, които се явяват регулатори на осъзнатото поведение на отделния индивид.

От момента на своето раждане човешкият индивид не е член на социалната общност. Той е предразположен към социалността, но е необходимо биологично и психично време, за да се конституира и утвърди реалната личностна идентичност. В този контекст ранните години от живота на човека са период на съществени изменения, осигуряващи интеграцията на Аз-а и окръжаващата действителност.

Интензивните промени през детството изискват задълбочено проследяване и анализиране на първите опити за адаптация към средата, обобщени в категорията "социализация". Чрез своето генетично наследство детето подкрепя индивидуалното си съществуване, но степента, до която вродените тенденции го управляват, се оказва недостатъчна за същинското приобщаване към човешката култура.

Онтогенетичният процес, чрез който индивидът става член на обществото е поставен още в условията на първичната социализа-

ция (1). Перспективите за разработване на проблемите за първичната социализация, респективно за активността на субекта през детството, по мнението на В. Е. Чудновски, съществено зависят от решаването на въпроса за това, кой е източникът на тази активност. Той е забелязал противоречивото разбиране на психологическата активност на субекта: от една страна, от Рубинщайн и неговите последователи се подчертава вътрешната детерминираност на дейността на субекта, а от друга – към субекта се отнасят основно като към резултата на интериоризация на обществения опит, т.е. като продукт на обучението и възпитанието. На трето място въпросите, свързани с възникването на съзнанието и неговото развитие, се изследват предимно във връзка със специфично човешки вид активност – дейност.

От гледна точка на междуличностните взаимоотношения разбирането на Другия очертава един от основните проблеми на нашето време. Необходимо условие в тази насока е умението да се допусне и приеме идеята за съществуването на Друг, на Друго.

Развитието на личността не се изчерпва само с процесите на когнитивното учене, а паралелно на него то е и афективен процес. При все това, казва Зайонк (Zajonc), “афектът... е основната валута, с която социалното взаимодействие борави” (2; 151–175). Независимо от определено приносния характер на научните разработки в проблематиката на афективните преживявания в процеса на социализация (А. Валон, Х. Вернер, Джеймс-Ланге, М. Арнълд), нейното съвременно практическо състояние далеч не съответства на сериозните теоретични постижения.

В своя преглед на настоящото познание върху афективното развитие Яроу (Yarrow) пише: “Макар че имаме някакви познания за моделите, които подпомагат детската афективна адаптация, много въпроси за отчетливостта на отделните емоции, мотивационния характер на емоциите, механизмите, свързващи емоцията и познанието остават нерешени” (3; 951–957).

2. Емоционални детерминанти на човешкото поведение

С многобройните примери на “впечатляващ обрат в разстройствата на личността в детската възраст” (4; 9) нашето ежедневие непрекъснато ни убеждава в недостатъчното познаване на механизмите на взаимодействие и взаимоотношение на детето с възрастния, детер-

минирани от характера на афективните състояния и афективните потребности на личността през ранната онтогенеза.

Като съвкупност от чувства, емоции и страсти на личността, афективността съставлява най-важната част на психичния живот и е основата, върху която се изграждат междуличностните отношения и връзки на индивида с неговата социална среда. Дори абстрактна функция като мисленето се поддържа от уникалните индивидуални начини на преживяване и се влияе от емоциите. В този смисъл, незадоволяването на афективните потребности на детето е причина за забавяне и задържане на психичното развитие и за многобройни разновидности на социална дезадаптация. Генезисът на идентичността се разглежда като поредица от действия на социално признаване и оценка, т.е. – да си човешко същество означава *да си признат за човешко същество* (5). Значими изследвания на афективната сфера (Р. Лазаръс, М. Б. Арнълд), превръщат личностното отношение и оценка (аксиологически) в крайъгълен камък в теорията на емоциите. Според тях всяка емоция или чувство се основава на определен вид когнитивна оценка, в чието съдържание присъства и преценката на отношението на личността със средата “почувствана като тенденция към действие към всяко нещо, интуитивно оценено като добро, или за отдалечаване от всяко нещо, интуитивно оценено като лошо” (по 6; 79). В множество реални ситуации отчитането на афективните преживявания от страна на субекта на въздействие би могло да бъде деформирано в следните посоки:

1. Да не различи източника на възбуда.
2. Едни същи ситуации да въздействат по различен начин върху хората, вследствие различие в психичния апарат.
3. На една и съща възбуда да бъде дадена различна номинативна интерпретация.

Съобразно този начин на разсъждения се налагат три важни констатации:

1. Няма човешка дейност, която да не е свързана с преживяване, с действие на емоционалните процеси вътре в индивидуалното съзнание на Аз-а или навън в социалната интеракция.
2. Става ясно, че опосредено от обществените норми субектното за детето обкръжение, оказва влияние върху номинирането на преживяванията както по отношение на сила и интензивност, така и според семантичното и лексикално съотнасяне на конкретното чувство и дефинирането му.

3. Оказва се, че както за другите явления на социалното познание, така и за афективното поведение е характерно, макар и в ограничена степен, стереотипизираното възприемане на емоционалните категории.

Значителна част от изследванията по проучваната тема подкрепят тезата, че възникването на емоциите и чувствата е в резултат на удовлетворяването или неудовлетворяването на потребностите, което имплицитно потвърждава каузалната корелация (причинно съотношение) между преживяванията и потребностите.

Х. Шахтър, изучавайки от гледна точка на атрибутивната теория, генезиса и проявлението на емоционалните явления, твърди, че са необходими две условия, за възникването на емоционално преживяване:

1. Състояние на физиологична възбуда (учестено дишане), повишен пулс, изпотяване, чувство на напрегнатост, нервност, което фокусира съзнанието върху непосредствената ситуация, за да се рационализира засилената възбуда.
2. Понятия (когниции), чрез които да бъде означена изживяваната емоция.

Очевидно емоционалните състояния отразяват отношението между потребностите и мотивите и успеха или възможността за успешна реализация на дейността на субекта. По думите на Леонтиев, те са “непосредствена чувственост”, възникнала след актуализацията на потребностите и преди рационалната оценка от субекта на дейността (7).

В съгласие с изложената теоретична постановка е и виждането на голяма част от учените. Счита се, че в основата на въпросните психични състояния, лежи един-единствен механизъм – *преценката на субекта на външните факти, относно собствените потребности, интереси, нагласи, стремежи.*

От направения обзор се налага констатацията, че емоционалното преживяване се трансформира в емоционална оценка и по този начин придобива значение на базисен фактор по отношение на устойчивостта на личността във взаимодействието със социалната среда и цялостната ѝ емоционално-поведенческа обвързаност на Аз-а с другите.

Така разгърнат, в зависимост от *афективната психо-адаптивност, процесът на социализация на Аз-а, през Детството и по посока на изграждане на социално поведение*, а в по-конкретен

смисъл на алтруистично поведение като функция на приемане на социалните норми.

3. Пораждане на самосъзнанието и емоционална адаптация

С оглед функционалното значение на факторите, влияещи върху непосредственото развитие, генетичната психология е науката, която изучава стadiите на превръщане на детето в зрял човек. Основно това психологическо направление се развива във Франция (Анри Валон) и в Швейцария (Жан Пиаже).

Оригиналността и заслугата на А. Валон в обособиления се психологичен клон се състои във формулирания научен концепт, че *още през третата година човешкото поведение е подчинено на потребността да се почувства, да се открие, да се отдифирицира "Аз" - а от всичко наречено съ-битийност*. Психологическите механизми за осъществяване на личностната персонализация намират израз в подражанието, афективната привързаност, негативизма и социалното съперничество. Подкрепяйки диалектичката концепция на психичното развитие, научният принос на А. Валон е в аксиоматичното утвърждаване на идеята, че възможността за самопознание и самооценка съдейства за първичната интеграция на Аз-а, въплътена в съзнанието, че и Другият (семејната среда) го одобрява и приема (8; 19).

От гледна точка на учението на А. Валон и анализа на натрупаните емпирични данни за генезиса на личността, емоцията се характеризира като "обществено поведение в архаичните си функции за адаптация" (9; 40), т. е. езикът на емоциите е движение от биологично към психично, пораждащо самосъзнанието. От тази интерпретация на теорията за емоциите А. Валон формулира като следствие теорията за Другия и постига една съвършена психологическа характеристика на човешкия индивид като социус, посредством която утвърждава нов принцип за разрешаване на вечния психологически антагонизъм между биологизма и социологизма, а именно – *в биологичното е заложено социалното като базисна потребност*.

Разглеждана в такъв аспект, биологичната незавършеност на новороденото предполага друго същество, което да се грижи за него и да го допълва. Възприемането на дразненията от околната среда не е само отчет на определени факти. То притежава и характер на реакция, в която е вплетено и субективното отношение на организма към събитията, т. е. – *предизвиканите емоционални преживявания отблъскват или привличат индивида към съответната ситуация*.

Задълбочаването на дискусиата около генетичната перспектива на психичното развитие през Детството налага естествено и анализ

на научния подход на Жан Пиаже. Неговите изследователските интереси се простират от развитието на детското мислене до обяснение на моралното съждение като подходъг, който той използва, оперира с когнитивния структурализъм – самостоятелно обособила се област в когнитивната психология и изследователски метод, утвърдил се в психологията на морала.

В основата на утвърдения от Ж. Пиаже генетически обяснителен принцип са термините “адаптация” и “равновесие” (10; 61–76; 613–616). Авторът смята, че поведенческите промени се дължат на когнитивно-развитийната еволюция като напускане на характерния през ранната онтогенеза аутизъм и егоцентризъм и навлизане в социалния плурализъм. Анализът на социалните отношения на същия автор, констатира че “афективното и когнитивното са две неразделни страни” на процеса на адаптация (11; 40). “Това, което здравият смисъл в живота нарича “чувство” или “ум” и го разглежда като две “способности”, противостоящи една на друга, е по същество две разновидности на поведението, едната от които е насочена към хората, а другата – към идеята или вещта” (12; 64).

Проучването на разгледаните теоретични направления, интерпретиращи зависимостта на човешкото поведение от субективните емоционални преживявания предполага обобщаването на концептуални поанти. Тяхното изясняване и актуализиране би позволило оформянето на стратегически ориентири за преодоляване на психологическия дискомфорт – последица от несъответствията в отношенията на Аз-а и семейната система. В този смисъл психологическата целесъобразност на настоящото проучване транспонира приведен анализ в прагматични изводи, както следва:

1. Пластичността на индивидуализацията или добиването на човешкото е адаптиране към социалната (семейна) организация на външния за детето свят, което означава и създаване на отношение към него въз основа на ситуационния контекст, определящ процесите на взаимодействие. Иначе казано, поради биологичната диспозиция, след момента на раждането, *присъщата на човешкия организъм безпомощност се преодолява посредством установяване на емоционална взаимност при срещата с другите.*
2. Създаденото във физическото пространство афективно поле опосредява както адаптацията към външната среда, така и движението от социално към индивидуално. В този смисъл периодът, през който човешкият организъм поставя *началото на развитието на своето отношение със социалните*

фактори би следвало да се разглежда като период, през който се формира човешкото Аз.

3. Емоционалните явления позволяват на индивида да обвърже миналото, настоящето и бъдещето в едно единно цяло и изразяват изменението на вътрешния свят на човека за постигане на смислово единство със света.
4. Индивидуалните емоционални преживявания се съдържат не само в състоянието на емоционална възбуда, предизвикана от рационален поведенчески акт на личността, *а те се детерминират и от оценката на този акт, съответно изразена в: значимост, причина, динамика, смисловост.*
4. Човешката афективност не се свежда само до вегетативен отговор в постигането на социални цели, а се обогатява до степен на ценностно – ангажирано вътрешно душевно състояние с ориентираща функция към социално значими за личността взаимодействия и ситуации.

4. Психологически измерения на емоционалната подкрепа в периода на ранното детство

Независимо, че посочените значими източници дават първоначалния тласък в експерименталните изследвания на афективното развитие през ранното детство, те оставят в периферията проблемите, отнасящи се до по-широкото тълкуване или психологическото обяснение на въпроса, свързан с чувството за вина. На методологическо равнище значението на очертаната научна интерпретация се приравнява към осъществяването на конкретни психологически задачи на ранното развитие на Аз-а и съответното му социално му отразяване.

В ортодоксалната психология най-често срещаното теоретично тълкуване на чувството за вина съответства на нарцистичните личностни разстройства, съпътстващи едиповата фаза или на неосъзнатото болезнено преживяване на вина. От друга страна, развитието на детското поведение е процес на социално учене, адекватен на принципа “опит – грешка”, т. е. когато, социализирайки се, детето допуска грешка и е налице негативната

оценка семейната социална среда, неговото емоционално състояние води до осъзнато преживяване на чувството за собствено неодобрение, което подтиква към размисъл за злото и доброто.

Гореизложеното становище придобива характеристиките на изходен аргумент за въвеждането на теоретико-изследователски данни относно дефинирането на "чувството за вина като състояние на човек, който е допуснал грешка" (13; 44), за да докаже или опровергае *твърдението, че присъствието на адекватна социална среда (семейството като формиращ фактор) при преживяване на вина от детето, подпомага запазването на Аз-континуума и стимулира способността му да води удовлетворяващ живот.*

Поради сложността на проблема (обем, обхват, многообразие), конкретните изследователски интереси са насочени към по-задълбочен анализ в определен аспект, а именно – *социализиращата функция на чувството за вина в предучилищната възраст.*

Изборът на този конкретен аспект от представената проблематика се определя от следните научни съображения:

- *Значението, което има предучилищната възраст като етап от формирането на личността.*

Акцентува се върху същността на предучилищния период, като сензитивен в онтогенезата, в който се извършват специфични по сложност и интензивност психофизиологични изменения и се осъществява генезисът на базовата личност като ядро от нагласи и чувства, които са характерни за социалната общност. В центъра на изследователския интерес се поставя интенционалният характер на развитието – от състояние на сливане с другия към състояние на диференциране от него и общността на другите, изобщо постига се първоначално самоопределяне на Аз-а. Изходен мотив се явява научната парадигма, че индивидуалните начини на битие са структурирани в семейната биография. След третата година от своя живот детето е психически готово да навлезе в света на човешките взаимоотношения, а родителите са отправната точка за интернализиране на социалния свят.

- *Значението, което имат емоционалните връзки като функция на взаимоотношение на детето със социалната реалност.*

Досегашните изследвания в тази област са насочени или предимно към теоретични търсения, или са под формата на предписания и идеи към педагогическото въздействие в ежедневието на детето. Отсъстват или са оскъдни надеждни диагностични методи за изследване генезиса, равнището и особеностите на осъществяване на психосоциалните връзки – *дете – социална общност*, на базата на които

да се изгради система от психолого-педагогически взаимодействия, които оптимално да благоприятстват социалната (не възрастова) зрелост, изразена в адаптация, себеосмисляне, принадлежност, придобитост при създаването на социални отношения и отразяваща в единство многопосочното влияние на етническите, културни, морални норми на средата, в която живее и се развива детето.

• *Значението, което имат “значимите други” при преживяването на вина от детето за формиране на релевантно себевъзприятие.*

Изследванията на родителско-детските взаимоотношения от гледна точка на психодинамичната концепция (Е. Ериксон и К. Г. Юнг) обясняват, че всяка поведенческа проява на детето е натоварена с определен социален смисъл, което налага изучаването на детето да е релевантно на изучаването на системата, в която то функционира. Проследявайки съдържателно пътя на подобна психологическа логика се оказва, че детето е подсистема на по-голямата система – семейството, и патологичните форми на детското поведение биха могли да се разглеждат като показател за дисфункция на цялата система. Така социализационният дефицит изисква промяна на обекта на психолого-педагогическо изучаване от самото дете към неговите родители.

Представено обобщено значимостта на предложения за разглеждане проблем се определя от разбирането, че:

А) Формирането на самосъзнанието не е функция единствено на интелекта, а и следствие от процеса на развитие на съвестта (“Свърхаз”) (Зигмунд Фройд), който протича на три равнища:

1. Нравствена преценка (как човек разсъждава по отношение на моралните ситуации);
2. Морално поведение (как човек действа);
3. Нравствени емоции (как човек се чувства).

Б) Поведението е винаги целенасочено, а ученето – когнитивно, защото неговата цел е не да се реагира на стимули, а човек да учи за средата си (Едуард Толман). В предложената теоретична постановка се заключава и предимствената за настоящото изследване теза, че адаптивните процеси се опосредяват от социалната избирателност на човешкото поведение и ситуационно преживяване.

В) За успеха на социализацията на подрастващия, определящи са подкрепленията (положителни – отрицателни). Те, като последици от дадено поведение или процесите на социално учене, могат да се контролират и манипулират чрез подкрепянето или награждаването на определени поведенчески реакции.

Описаните научни аргументации могат да бъдат синтезирани в следното твърдение: ако подкрепленията (те са винаги емоционално натоварени, спрямо своя носител) са действия, които водят до закрепване на поведението, то съществуват аспекти на емоционална взаимозависимост между социалната среда и индивидуалното поведение. Казаното е в съответствие и с допускането, че *посредством емоционалната интензивност на взаимоотношенията 'личност – социална среда' могат да бъдат открити базисните потребности на детската личност за постигането на релевантна на външните условия адаптация.*

Независимо от обратната знаковост, характерна за описаната научна логика (14) в отношенията на диадата 'афективност – индивидуално поведение', т.е. – не преживяването, а поведението е първичният инструмент на оцеляването, значимостта на приведеното схващане за личностното развитие, резултира в откриването на възможности за избягване на неприятен контрол, вследствие на което се осъществява действителното реализиране на ефективно за Аз-а поведение в социалното взаимодействие.

Този ракурс на научен анализ се допълва и от теоретичната концепция на Албърт Бандура (15), според която психичното функциониране, насочено към социалното учене и оформено от реципрочния детерминизъм на термините 'мисъл', 'афект', 'поведение', оказва влияние върху саморегулативните механизми на личността, посредством силата на социалната подкрепа.

5. Семейството – формиращ фактор на Аз-а през детството

Преимуществото на предлаганата теоретична постановка се състои в това, че посредством ценността (емоционален заряд – потребност от принадлежност) на дадено подкрепление се *акцентува логически върху спецификата на емоционалната страна на социалните взаимоотношения между детето и семейната общност, насочена към себеосъществяване на Аз-а, в среда, която има определен личностен смисъл и значение.*

Необходимостта от осъществяването на тази функция можем да проследим в процесите на сложно организирания контекст от взаимодействия и взаимовлияния на Аз-а със субектната среда, в който се осъществява институциализираното човешко поведение.

Същината на всичко казано дотук очертава и **ХИПОТЕЗАТА** на изследването, изградена чрез следната формулировка:

характеризирането на чувството за вина с оглед неговата социализираща функция през предучилищното детство е казуално обусловено от релевантното към детето реагиране (огледално отразяване), от страна на семейството като формиращ фактор.

При всички гледни точки, свързани с предмета на настоящия анализ, се очертава еднозначно и мнението, че индивидуалните оценки на личността (преработка на информацията плюс собствените преживявания) относно участието ѝ (удовлетвореност – неудовлетвореност) в социалната интеракция, могат да бъдат положителни или отрицателни. Установено е, че положителните и отрицателните преживявания оказват влияние върху протичащите процеси на самооценяването на личността, с оглед нейното самоактуализиране.

В тази схема на разсъждение може да бъде формулиран следният теоретичен извод, имащ съществена стойност за настоящото изследване: *Именно човешката способност за символизиране на физически-обективните характеристики на средата със субективни измерения и значения, както и способността за оценяване на личностното самочувствие по отношение на доверие, одобрение, самоувереност, сигурност, ангажираност, социабилност създават възможност на Аз-а да поддържа в себе си чувството за лична ценност.*

В контекста на приоритетната за конкретното проучване научно-теоретична гледна точка особена важност придобива допускането за *диалектика в съществуването и развитието на Аз-а и самооценката*. Основания за посочените категориални отношения се откриват в следните общи характеристики в проявленията на Аз-а и себеоценяването:

- класифицират се като социални явления – историческа предпоставка за тяхното съществуване е появата на човека;
- явяват се изходен критерий в антропогенезиса – съпътстват процесите на филогенезис и онтогенезис;
- определят се като надбиологични явления – индивидуалната им трансформация е процес на придобиване, възпитаване и усъвършенстване;
- познаваеми са и са познание;
- имат динамична природа – прогресиращото развитие на Аз-а по отношение себеутвърждаващото поведение в Аз;

- притежават общ “исторически субект” – човекът с неговото творческа, целенасочена свободна дейност;

- научно-теретичният им анализ се базира на общи методологически проучвания;

В този смисъл самооценката, елемент от структурата на Аз-концепцията, се очертава като жизненоважен компонент, чрез който отделният индивид осъществява себе си в социалната интеракция. Безспорно, осъзнаващият своите състояния и задачи човек се явява субект на своята дейност. В зависимост от набрания субектен опит личността избира условията, подбира начините на преобразуване на изходната ситуация, оценява получените резултати, внася корекции и т.н. С други думи *откриването на социалното пространство е опит на преживяното и преживявано поведение*, чрез който:

- сам човекът може да даде отчет на себе си за своите възможности;

- сам човекът, макар и приблизително, знае правилата на организацията на собствените действия и собственото отношение;

- сам човекът фиксира значимите за личността си ценности и осъществява своя определена йерархия на предпочитанията – какво му е нужно на него самия и какво иска. “Животът ми, пише Мерло-Понти, ми се явява като абсолютно индивидуален и абсолютно универсален. Това разпознаване на един индивидуален живот, който оживява всички минали и настоящи съществувания и получава от тях целия живот в светлина, която блика от тях към нас, противно на всяка надежда, е метафизичното съзнание. Метафизичното съзнание няма други обекти освен всекидневния опит: този свят, другите, човешката история, културата. Но вместо да ги вземе напълно готови, като последици без предпоставки или като разбиращи се от само себе си дадености, то преоткрива тяхната основополагаща другост за мен и чудото на тяхната поява” (16; 113).

Универсалността на представената формулировка за същността на психическото отражение позволява при определено съчетание на всички вътрешни и външни условия, съпътстващи психичното развитие да се актуализират функционалните структури, заложили в човешката система. Подобен анализ импонира на допускането, че личностната автономност на Аз-а може да бъде структурно категоризирана в следните елементи (по М. Розенберг):

сегашно “Аз” – как индивидът вижда себе си в настоящия момент;

динамично “Аз” – какъв иска да стане индивидът в планираното бъдеще;

- фантастично "Аз"* – какъв следва да бъде индивидът на основата на усвоените от него образци и норми на поведение;
- идеализирано "Аз"* – идеалът, към който индивидът мечтае да се приближи;
- изображаемо "Аз"* – маската, която индивидът слага, за да постигне едни или други цели;
- идеално "Аз"* – недостижимият идеал (17;154).

6. Концептуален анализ на чувството за вина – Фройд, Юнг, Адлер

Като насока към изясняване същността на психо-социалното развитие на "Аз"-а през детството, в зависимост от преживяването на чувство за вина, възниква необходимостта от изясняване на класическите психологически интерпретации на този проблем, формулирани в научните концепции на Фройд, Юнг, Адлер.

Развивайки своите представи за значението на човешката цивилизация, Фройд достига до формулировката, че съвестта, проявявана във връзка със забраните на табуто ("Тотем и табу") е релевантна на съзнанието за вина, като усещане за вътрешно осъждане на желанието за престъпване на забраната (18; 65–66). Или според интерпретациите на дълбочинната психология при чувството за вина има "нещо непознато и неосъзнато", наричано "страх от съвестта" и *съответстващо на мотивацията за съобразяване с моралната забрана, породена от определени човешки отношения*, характеризиращи се с емоционална амбивалентност и оправдаващи постановката, че "има ли забрана, непременно зад нея се крие силно желание" (пак там; 67).

Фройд издига основния теоретичен концепт за взаимовръзката между "лошата съвест" и чувството за вина ("Ерос и култура"), мотивиран в социалната зависимост на човешкото същество през цялата онтогенеза. Често пъти злото не е опасно за "Аз"-а, а е нещо желано. Влиянието на авторитета (родителят в първичната социализация или човешката общност при вторичната социализация), определящ кое е добро и заплахата от загубата на любовта му, изграждат съдържателните измерения на чувството за вина (19).

Всъщност това е само едната страна от проявите на съвестта. Много по-строго е нейното влияние, когато силата на външния авто-

ритет се е интернализираща в структурата на самосъзнанието и поражда другия източник на чувството за вина – вторичния страх пред Свръхаз-а, като продължение на енергията на външния авторитет, използвана за наказание (пак там; 59–60).

От въпросното изследване на Фройд настоящото теоретично изложение предимствено приема тезата, че по своята същност *чувството за вина изразява контролиращата строгост на съвестта* и “че при формирането на Свръхаз-а и възникването на съвестта действат едновременно придобитите структурни фактори и влиянието на околната среда” (пак там; с. 64).

Нещо повече, обособяването на съвестта като цензурна инстанция от останалия Аз, може да обоснове психологически философското разграничение между съзнание и самосъзнание, а постигането на кохерентен Аз преминава през:

период на безпомощност и нужда от грижи;
критичното отношение на родителите към първичния детски нарцисизъм;

способността да се отлага постигането на удоволствие;
способността да се избягва неудоволствие;
самонаблюдението и самокритиката на съвестта.

Психоаналитичната интерпретация на описания процес определя и поредица от типични ситуации, които се появяват последователно през живота на детето и имат отношение към стабилизиране функциите на Аз-а по пътя на неговото социално утвърждаване или контролирането на нагонните импулси:

- “Загуба на любим обект” – възниква като тревожно състояние, вследствие заплахата от раздялата с човека, задоволяващ потребностите на детето.

- “Загуба на любовта на обекта” – възниква като тревожно състояние, вследствие заплахата от загубата на любовта на човека, задоволяващ потребностите на детето.

- В зависимост от пола – възниква тревожно състояние, вследствие опасността от “загуба на пенис”, при момчетата и “нараняване на гениталиите”, при момичетата.

- Изпитване на вина – възниква като тревожно състояние, вследствие неодобрението от страна на Свръхаз-а.

Приведените съждения разкриват, че в своята първоначална нагласа към света, детето се ръководи от силата на егоцентризма. От

друга страна, при неадекватни и малоценни връзки със субектите от външната среда през ранната възраст се отслабва и затруднява развитието на Аз-а, по отношение на неговия интегритет и способност за Аз-детерминираност в системата на семейната констелация. Формирането на Аз-а следователно се обединява както в контекста на генетичните предпоставки, така и на социалните процеси, произвеждащи го в неговата уникална, културно релевантна форма, *опосредена от човешкото обкръжение на “значимите други”*.

От казаното става ясен и произходът на Свръхаз-а – той е под влияние на наложените отвън морални стандарти – поощрения и забрани. Началото на този процес съответства на интернализацията, когато малкото дете субективира социалния свят, първоначално посредством идентификация с родителите и след завършване на този специфичен за възрастта психически механизъм на тази база отдиференцира само себе си. Това е един продължителен период, обхващащ възрастта от 2–3 до 9–10 години.

Съществено за предлаганият теоретичен анализ е, че структурирането на индивидуалния психичен апарат, от гледна точка на Свръхаз-а, предполага функциониране в нормите на локалната семейна среда и специфичните съдържания на свръхаз-овата съзнателност включват субективни възприятия, базирани на създадените между Аз-а и родителската двойка отношения. А именно:

- Позитивна или негативна ще е реакцията на родителите спрямо конкретно детско поведение – 2–4 години.

- Самонаблюдение и самокритичност въз основа на изискванията на другите (страх от наказание, стремеж към похвала) и по-късно, въз основа на генерализираната морална норма – 5–7 години.

- Коригиране на личностното поведение, вследствие на разкаянието, когато моралът придобива вътрешен смисъл и убеденост – 8–10 години.

В “Отвъд принципа на удоволствието” Фройд дискутира проблематичността за укрепване на младия Аз в условията на цивилизованото, но регресивно по своята същност общество. Действително научните наблюдения над всекидневния живот през ранното детство показват, че психосоциалното развитие има принуждаващ характер. Всяко желание на детето, разминаващо се с общоприетото поведение, бива социално оспорено, т.е. по време на първичната социализация, интернализираната реалност

неизбежно почива на ефекта на забраната. Конфронтирайки детската личност с нейното “още не съм” и запазвайки потребността от обич към хората, от които идва – забраната потиска желанието, без да го унищожи. Очевидно е, че такива ситуации са изпълнени с възникване на вътрешни конфликти и с чувство за вина. Когато вътрешните конфликти не намират своето разрешаване, то у личността на детето се надигат съпротиви срещу цензуриращата инстанция, респективно се поражда отказ от интернализираните родителски и обществени забрани (20; 26–63).

Според Волфганг Краус (21), Фройд споделя възгледа за културата, която “плаши греховното Аз” с чувство за вина, тъй като поставя твърде високо идеалите и изискванията си към хората. Той описва т.н. *социални инстинкти* (отношенията на привързаност между родители и деца, приятелските чувства, емоционалното привличане), където табуираните либидоносни инстинкти са в подкрепа на културното развитие, т.е. свръхегого е запазена от “То” територия.

Оказва се, че, разбирано и тълкувано по този начин, свръхегого олицетворява нравствената съвест не като удовлетворяване на принципа на реалността, а като отговор на либидните импулси към майката в периода на ранното детство. Тогава Его-то на детето реагира не с послушание и подчинение, а със симбиотично единство с майчиното обкръжение. Значението на описаната идентификация е свързано както с получаването на силен катексис при изграждането на отношенията с външната среда (1), така и с възможността за разтоварване на психичната енергия, поради особеностите на незрялото Его (2).

По силата на тези аргументи обяснима става и направената от психоаналитична гледна точка съдържателна аналогия, относно произхода на чувството за вина от културно-историческия процес и пренесен върху сферата на индивидуалното развитие. Първата единица в посочената парадигма изиграва основополагаща за Аз-а роля, по отношение възприемането на етичните норми, а втората изгражда онези Аз-ови – конститутивно фиксирани импликации, имащи отношение към взаимоотношенията с източниците на средата.

През различни периоди от творческата си дейност и К. Г. Юнг работи върху въпроса за протичането на човешкия живот и преживяването в смисъла на собствения Аз. Съсредоточаването върху така поставената тема има за цел да разбере кога и как,

според основоположника на аналитичното психологическо направление, възникват психичните факти, изграждащи "Аз"-а като "комплексна даденост" (22;17).

За Юнг понятийното съдържание, което препраща към праговете на интегриращите компоненти на личността е локализирано в термина "чувство". В противовес на общоприетата дефиниция, че то е ирационална функция, Юнг определя, че посредством преживяването (Fuhlen) човек се "осведомява за стойността на нещата" и получените оценки чрез чувствата са "съставните части на представата за света" (пак там, с. 19). При изследването на тази проблематика Юнг се разграничава от най-общото разбиране на Фройд за Свъръхаз-а. Основание за това разграничение той намира във вродената природа на морала, чиито основи открива още в края на втората година след раждането.

Схващанията му относно развитието на личността се обобщават в синтеза на вътрешните конституционални фактори (теорията за архетипа) и условията на взаимодействието с близкото обкръжение. Изразено по такъв начин, постигането на цялостната личност е цел на живота и може да се разглежда като качествено постижение в резултат на активната съотнесеност на Аз-а със социалната общност. Тъй като през детството човешкият индивид не може да преживява характеристиките на зрялата личност, *майката е тази, която отразява социума и действа като "огледало" на личността на нейното дете* (23), което потвърждава и авторовата позиция, че първите осъзнати възприятия за цялостната личност произлизат от възприятията за майката. Тя задава контрола и дисциплинатата, в които се моделират поведението и конституират отношенията на детето със средата. От големите диспозитиви на подчиняването се преминава към вътрешния интимен контрол и постепенното отделяне на детето от майката може да се отъждестви изцяло с възникването на Аз-а. Това, което интересува Юнг обаче, е не създаването на дисциплинираните техники за индивидуализиране на личността на детето, а изясняване същността на психологическото управление на поведението от гледна точка на преживяването на вина. Според него, психическата функция на чувството за вина се изразява в осъзнатото подтикване към размисъл върху това що е добро и зло: "В крайна сметка няма добро, което не може да произведе зло, и зло, което да не може да доведе до добро" (24; 17).

С други думи, моралната *трансформация на проблема за вината от етически и правен аспект – в психологически през периода на детството*, е в резултат на:

- Неоправдани очаквания, неадекватно отразяване и неудовлетвореност от създадените междуличностни контакти в семейното обкръжение.

- В определена фаза от развитието на Аз-а рационалната нагласа към културата принудително се пренася в своята противоположност – ирационално културно самоунищожение и агресивност.

Макар детайлите на така очертаната диалектика да са от екзистенциална важност за възстановяването на връзката между Аз-а и интернализираните съдържания през периода на детството, то *оценъчната функция на чувството за вина показва доколко ситуацията, в която участва индивидът “афектира субекта” и “чрез афекта субектът бива ангажиран и успява да почувства цялото бреме на реалността”* (24; с. 42).

Изправени пред извънредната сложност на човешкото поведение и широкия кръг от индивидуални различия, теоретиците дават множество обяснения в опитите си да отговорят на тези въпроси. В резултат на това техните теоретически постановки често изглеждат концептуално несъвместими, но в определени отношения те се допълват взаимно. Индивидуално-психологическото направление на Алфред Адлер претендира за успешен анализ относно съставянето на точна картина на съзнателната личност като вариант на отделните ѝ проявления в живота и формите ѝ на изразяване, предполагащи единството на индивидуалността. Основната задача на Адлер е посредством сравняването на отделните личностни черти, да бъде постигнато подреждането им в обща линия и обединяването им в общ индивидуализиран портрет. За разлика от Фройд и Юнг, Адлер разглежда тези процеси върху основата на анализ, който позволява да се излезе извън стереотипа на “разчленяването“ на личността на отделни йерархизирани или не психични структури. Приоритетно значение за неговата теория придобива проблемът за изграждането на целенасоченост на детското поведение.

Тъй като организмът е отворена система, то за човешкия индивид е присъщо движението, т.е. – *той е една развиваща се непрекъснато и стремяща се към себеосъществуване и завършеност.*

Подобни анализи на адлеровите схващания са насочени не само към теоретичното преосмисляне на социално-психологическите механизми, подкрепящи конституирането на Аз-а. Фактически

те внушават *прагматичност, изразена в конкретни норми на живот* – избор, индивидуална отговорност, смисъл в живота. По-задълбоченото им изследване аксиологически налага извода, че те съвместяват в историческа плътност очертанията на онова, което се нарича *активна социална адаптация, производна на личностния социален интерес*.

В контекста на настоящия теоретичен анализ дефинирането на научната аргументация “успешна социализация” през детството се основава на *разбирането за съществуване на релевантност между обективната и субективната реалност и формиращата се Аз-идентичност*. При такива условия неуспешната социализация може да бъде само следствие от биографични случайности – ендогенни или екзогенни.

Подобна теза отстоява и Адлер като изтъква, че нарушенията в първичната социализация на детето могат да бъдат детерминирани двустранно:

1. Вследствие на органични дисфункции или физическа непълноценност на Аз-а;
2. Вследствие на социални дисфункции, изразени в неправилно конституираните отношения на индивида със субектната социална среда.

Всичко това придобива очертание на концептуално основание за съотнасянето на резултата от разминаванията в когнитивните убеждения на родителската общност, към съдържателните измерения на научната категория “неуспешна социализация”. Макар и да опосредяват локализираната семейна среда, всеки от значимите други има различна гледна точка към общата обективна реалност и често пъти интернализираната от детето социална структура може да бъде изпълнена с противоречиви обозначения, причина за Аз-неувереност в настоящето и бъдещите периоди. По този начин, Адлер отстоява неоснователно пренебрегването в научните психологически теории за развитието схващане, че: “За психологията и особено за психологията на децата се явява необходимостта, никога да не се прави опит за заключения и тълкувания от отделния детайл, а само в цялостната им взаимовръзка.” (25; 93). Иначе казано, съобразно спецификата на индивидуалната психология съдържателно детерминирани понятия като характер, воля, афект, следва да се разглеждат като средства, представени съответно като възпрепятстващи или подкрепящи осъществяването на индивидуално оформения жизнен план.

Ако възпитателните подходи се състоят в прекомерни изисквания или в незначитане, пренебрегване на детската личност, то резултатите относно социализацията получават негативно съдържание, изразено в задълбочаване на малоценността и свръхкомпенсация на събудилия се стремеж към власт и превъзходство. Не бива да пренебрегваме и предопределената негативна перспективност на индивидуалното развитие у разглезеното дете, което и покъсно като възрастен ще страда от липсата на личен субективен опит и компенсирането ще е в прекомерната консуматорска нагласа, относно обществения живот. За да избяга от чувството за малоценност, то развива агресивни нагласи и конфликтующи стратегии на поведение. От друга страна, когато пред такава личност се изправят безусловно изискванията на общността, у нея съществува силна склонност към отстъпление и над чувството за малоценност се разпростира песимизъм, определящ обречеността на собственото съществуване. С “неописуемо себелюбие и самонаслаждение”, разглезеното дете се центрира върху потребността от засилване на положителното чувство за себе си, върху потребността от издигане на собственото значение в дихотомията “Аз – другите” и “малко или много се развива като паразит” (26; 57–58).

Чувството за малоценност и несигурност лесно се променя в страх, срамежливост, вина, чрез които детето провокира у родителите си съжаление, съчувствие и не позволява да бъде пренебрегвано, водено обаче от амбицията – “не трябва да оставам сам”, допълнена с усещането, “защото съм непълноценен” (25 с.156).

Адлер, радикално поставя под въпрос и значенията, които се крият зад ярко афишираните в детството качества на характера – честност, скромност, непретенциозност, съвестност (27). На базата на задълбочен анализ и емпирични данни той им приписва онази защитна трансформация, чрез която чувството за лично достойнство преодолява, идващите отвън заплахи и позволява да се запази компенсаторната функция на високата (неадекватна) самооценка.

Правилната възпитателна среда съдейства на детето да преодолее първоначалната несигурност към външните условия на живот, да изгради необходимите социални умения, с оглед освобождение от чувството за базово недоверие и постигане на вярно себевъзприятие на базата на адекватна и устойчива самооценка, получена в резултат на адекватно реагиране.

Чрез този възглед се налага и ценната за настоящото изследване констатация, че човекът, концептуализиран като субект, принадлежи на определен дискурсивен режим, съответстващ на прилаганите в социалната структура правила на възпитание.

В съответствие с констатираното обобщение Адлер очертава и афектните нагласи в образа на трудното за възпитание дете. Съпътстващите го поведенчески реакции – инат, гняв, амбициозност, злорадство, властолюбие се изместват от агресивната воля за властване, “посредством въобразяване на една преувеличена съвестност и на преувеличено чувство за вина”, които се “вписват по-добре в общоприетите норми на морала” (27; 49). В така сублимираните поведенчески актове се проявяват специфичните за психичния апарат на незрелия Аз защитни системи, симулиращи съответствие с моралните ценности на културния модел, но същинската им легитимираща функция е подчинена на егоцентричния стремеж към превъзходство.

Описаният модел на оцеляване (не само през детството) на Аз-а, използва псевдосъвестта, която привидно хармонизира на общностния морален кодекс и която се изгражда под “натиска на тенденцията на защита от обикновените форми на предвиждане и от тенденцията към самооценка” (пак там; 237). Тъй като през периода на детството индивидът не е изградил чувството си за общност, напротив у него в доминираща степен се вкоренява чувството за малоценност и песимистична перспектива, относно справянето с проблемните ситуации в бъдеще, то “смисълът” на това поведение е да бъде премахната всякаква отговорност, да се припише вината на родителите или на други фактори като по този драматичен начин още веднъж остане ненакърнено чувството за превъзходство.

Изобщо научните наблюдения и изследванията на психологията на развитието през периода на детството свидетелстват, че усилията на индивида са насочени към максимизиране на чувството на удоволствие и минимизиране на чувството на неудоволствие. У личността и на малкото дете, и на зрялата персона, съществува вътрешна потребност да бъде компетентна и самоопределяща се по отношение на постъпващите отвън въздействия.

В заключение се налага и констатацията, че както за всяка личност, така и за детската, съществува потребност да предизвиква положителна оценка за себе си и от другите. Поради дефицит на личностен и социален индивидуален опит начините за контролиране на преживяване на вина от децата, се ограничават до нарастващо

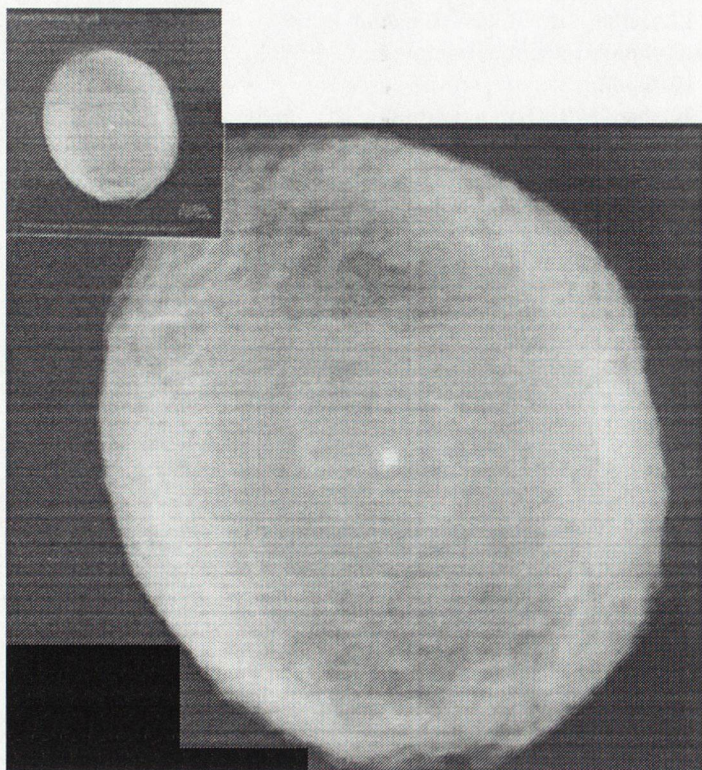
самонеодобрение, когато индивидът открива вътрешни причини в обяснението за даден неуспех. Но такива саморефлексии, относно проблематичните преживявания, са основата за самокритичност и самоосъждане, за неадаптивни поведенчески позиции и оказват негативно отражение върху устойчивостта на собственото себеприемане и водят до нарушаване на личностната автономност.

Изясняването същността на психологическото управление на поведението, по отношение провалите на Аз-а през детството при преживяване на вина показва, че те са и вследствие от дефектна емпатия на родителите, например начините, по които техните личности подсилват, ограничават или изкривяват функциите им като субекти при взаимодействието с детето от предучилищната възраст. А изграждането на кохерентен Аз изисква огледално отразяване на родителското реагиране – способност да утеша, насърчи, подкрепи вече съществуваща, но още неукрепнала Аз-психическа структура. Извършеният анализ на смисловият оттенък на всяка от посочените психологически концепции, свързани с изучаването особеностите на чувството на вина през детството, респективно с възникването на самосъзнанието, обуславя твърдението, че взаимоотношенията на детето със субектната социална среда изпълват прехода от зависимост и симбиоза на Аз-а с другите към независимост и личностна автономия.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бъргър, П., Т. Лукман. Социалното конструиране на реалността, С., 1996.
2. Zajonc, R. B. Felling and thinking Preferences need no inferences, American Psychologist, 1980
3. Yarrow, L. G. Emotional development, American Psychologist, 1975.
4. Прекоп, Ж. Малкият тиранин, МОНТ. С., 1995.
5. Мийд, Дж. Разум Аз Общество. С., 1997.
6. Arnold, M. B. Forming impressions of personality. Journal of Abnormal and Social Psychology, 1984.
7. Леонтиев, А. Н. Дейност. Съзнание. Личност. С., 1998.
8. Валон, А. Психическое развитие ребенка. М., 1967.
9. Валон, А., Рьоне, Зазо. Детството. С., 1988.
10. Пиаже, Ж. Избранные психологические труды. Т. 1, 1969.
11. Маринова, Е., Пиаже, Ж. Два морала. С., 1988.
12. Пиаже, Ж. Избранные психологические труды. Т. 2, 1969.

13. **Силами, Н.** Речник по психология. Плевен, 1996.
14. **Арънсън, Е.** Човекът – социално животно. С., 1984.
15. **Bandura, A.** Perceived self – efficacy in coping with cognitive stressors and opioid activation, *Journal of Personality and Social Psychology*, 1988.
16. **Merleau-Ponty, M.** Phenomenology of perception, NY, 1965.
17. **Дейко, Ал. С.** Феноменално проектиране, С., 1994.
18. **Фройд, З.** Ерос и култура. С., 1991.
19. **Фройд, З.** Тотем и табу. Критика и хуманизъм. С., НИ, 1990.
20. **Фройд, З.** Отвѣд принципа на удоволствието. С., НИ, 1992.
21. **Краус, В.** Съвременни основи на ниҳилизма. С., 1994.
22. **Юнг, К. Г.** Тавистокски лекции, Плевен, 1995.
23. **Хорни, К.** Невроз и личностны рост. Санкт Петербург, 1977.
24. **Юнг, К. Г.** ЕОН, Плевен, 1995.
25. **Адлер, А.** Индивидуална психология/ практика и теория. С., 1997.
26. **Адлер, А.** Възпитанието на децата. С., 1993.
27. **Адлер, А.** За нервния характер. С., 1997.

Планетарна мъглявина IC 418 (в съзвездието Заек) Тя наподобява човешко око със зеница и ирис. Изображението е получено с Космическия телескоп Хъбъл през 1999 г.